

Original Research Article

An Analysis of the Environmental and Social Factors Influencing the Territoriality of the Islamic State Following the Migration of the Prophet of Islam and the Muslims to the City of Medina

Ehsan Lashgari¹, Mohammadreza Rezaei²

¹ Associate professor of political geography, Department of Geography, Faculty of Humanity, Yazd University, Yazd, Iran.

² Associate professor of geography and urban planning, Department of Geography, Faculty of Humanity, Yazd University, Yazd, Iran.



10.22034/GRD.2025.23358.1662

Received:

October 6, 2025

Accepted:

November 25, 2025

Keywords:

Environment,
Prophet's state,
Territoriality,
Migration of Muslims,
Medina

Abstract

One of the pivotal subjects in the early history of Islam is the territorial expansion of the Islamic state following the Prophet's migration to Medina along with his companions. This stands in contrast to the period of the Prophet Muhammad's mission in Mecca, during which such success in the expansion of Islam and the formation of an Islamic state had not been achieved. A variety of analyses both from intra-religious perspectives and sociological viewpoints have been offered regarding the factors underlying the Muslims' success in Medina. However, these studies have rarely addressed the combined impact of Medina's environmental and social conditions on the expansion of the Prophet's state territory. In this study, an inferential-analytical approach grounded in historical documentation and supported by deductive reasoning is employed to explore a range of environmental factors that played a role in stabilizing and expanding the borders of the Islamic state after the migration to Medina. The findings of the study indicate that, in comparison to Mecca, the city of Medina benefited from better access to water and arable land, which contributed to a multi-nucleus urban structure and a more balanced distribution of political power among its resident tribes. This socio-environmental context significantly facilitated the acceptance of Islamic thought within the city. The geopolitical capacity of Medina's location to interfere with the Mecca-Levant trade routes served as an additional factor to undermine Mecca's commercial activities. Moreover, the policy of involving Bedouin tribes from outside Medina in military campaigns and granting them a share of the spoils of war led to a fusion of nomadic and urban livelihood patterns, thereby generating a strategic capacity that facilitated the expansion of the Prophet's state during the final years of his mission.

E-ISSN: 2588-7009 /© 2023. Published by Yazd University. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)



* Corresponding author: Ehsan Lashgari Tafreshi

Email: lashgari@yazd.ac.ir

Address: Department of Geography, Yazd university, Yazd, Iran.

Extended Abstract

1. Introduction

Although Mecca was the geographical birthplace of Islam, it was only after the Muslims' migration to Medina that the conditions for the consolidation and expansion of the Islamic state were established. In this regard, understanding the causes for the emergence and territorial expansion of the Prophet's state in Medina as opposed to Mecca requires an examination of the environmental and social dynamics of Medina, which served as one of the most critical factors contributing to the rise and expansion of the Prophet's policies. In this context, the impact of Medina's environmental characteristics on the process of consolidating the Islamic state can be categorized from two perspectives. Also, the environmental conditions and the livelihood patterns of Yathrib's inhabitants prior to the Muslim migration had shaped a distinctive model of social relations and produced a unique form of governance and political power structure in the city. Medina's geopolitical potential vis-à-vis Mecca provided the nascent prophetic state with additional leverage for the consolidation and expansion of its territorial domain. Accordingly, this study aims to explore the role of Medina's environmental components and their socio-political implications in facilitating the stabilization and territorial expansion of the Prophet Muhammad's state.

2. Research methodology

This study initially seeks to define the environmental and social dimensions of state territorial ambition and expansion by drawing upon documentary and library-based sources. Subsequently, through a method of inferential analysis and the formulation of deductive arguments, these dimensions are examined in relation to the environmental characteristics and the Prophet's model of social policy-making in the city of Medina. The objective is to investigate and analyze the underlying factors contributing to the consolidation and expansion of the Prophet's state in this urban context.

3. Results and discussion

A. Environmental Determinants of Livelihood Patterns and Social Relations among the Inhabitants of Yathrib and Their Implications for the Expansion of the Islamic State:

Prior to the emergence of Islam, the city of Mecca lacked the environmental requisites for the development of a sustainable agrarian livelihood. Consequently, the predominant economic orientation of its inhabitants was shaped around trade and mercantile activities. This environmental and economic configuration significantly influenced Mecca's urban morphology, resulting in a centralized and mono-nucleus spatial and social structure. Conversely, due to its environmental conditions particularly its relatively greater access to water and arable land, the city of Yathrib was characterized by a predominantly agrarian mode of livelihood. This spatial-ecological pattern led to the formation of the city's socio-spatial structure in a network of independent and distinct

neighborhoods. This pattern of urban fabric resulted in the spatial dispersion of tribes and inhabitants across a wider geographical area, which, in turn, prevented the hierarchical centralization of political power within the urban system of Medina and facilitated the acceptance of new ideas.

B. Environmental and Socio-Social Components in the Development of Centralized Governance in the Prophetic State of Medina

Following the migration of Muslims to Medina, the Prophet of Islam initially sought to establish a confederation under the Islamic government comprising Arab and Jewish tribes. This was done through the Constitution of Medina, taking into account the heterogeneous demographic composition of the city. However, over time, due to the emerging economic ties and compatibility between the Muhajirin and the Ansar in Medina, the mode of the Prophet's government gradually shifted toward centralization and moved away from its initial federative structure.

C. The Geopolitical Position of Medina vis-à-vis Mecca and Its Impact on the Territorial Expansion of the Islamic State

The commercial interactions of Meccan merchants with communities beyond the Arabian Peninsula were primarily limited to trade with caravans from Yemen, Greater Syria, and Abyssinia. In addition, the religious significance of the Ka'ba, as a major pilgrimage sanctuary for numerous tribes and inhabitants of the Peninsula, led to the annual arrival of large numbers of pilgrimage caravans in Mecca. In this context, the commercial and religious artery of the large Syrian trade caravans to Mecca was heavily dependent on passage through the sphere of Medina's influence. Given Medina's strategic position as a transit hub, military measures aimed at curtailing Syrian trade to Mecca were initiated by the Muslims. Accordingly, the caravans and goods belonging to the polytheists of Mecca were seized and confiscated to expand the territory of the Islamic state. Geopolitical policies, manifested in the appropriation of Meccan merchants' assets and the Prophet's astute exploitation of Medina's geostrategic potential, played a crucial role in consolidating the Prophet's state.

D. Environmental and Socio-Social Determinants of Bedouin Tribal Participation in the Territorial Expansion of the Islamic State in Medina

The political structure of the Islamic state was not aligned with the social behavior of the Bedouin tribes. Moreover, the nature of Islamic teachings was inherently urban-oriented from the outset. Accordingly, the integration of the Bedouin social community required deliberate social policymaking and the development of novel conceptual frameworks capable of channeling their considerable martial prowess in service of the Islamic state. In this context, given the Quraysh polytheists' dependence on trade routes passing through the region of influence of Medina for commercial exchange with the Levant and Mesopotamia, the appropriation of Quraysh trade caravans by Muslims came to be deemed permissible. This practice gradually facilitated the incorporation of Bedouin tribes into the Islamic community, enabling them to play a pivotal role in consolidating and expanding the territorial borders of the Islamic state. The synthesis of two

inherently contrasting modes of subsistence, namely nomadism and urbanism, played a significant role in the territorial expansion of Islam in Medina. The state successfully mobilized the military strength of the desert-dwelling tribes to advance the expansion of the Islamic territory.

4. Conclusion

The establishment of an Islamic state in Mecca did not occur prior to the migration of Muslims to Medina. Notably, the Prophet had never traveled to Yathrib for the purpose of directly inviting its inhabitants to Islamic teachings. Nevertheless, the groundwork for the acceptance of Islam by the people of Yathrib was indirectly laid only during the eleventh to thirteenth years after the advent of Islam. Following the migration of the Prophet and the Muslim community, the environmental and human characteristics of the city of Medina provided the necessary conditions for the establishment and expansion of the Islamic state. In other words, the urban configuration of Medina that was characterized by its distinctive environmental and socio-relational dynamics, where the territoriality of the Islamic state became feasible.



مقاله پژوهشی

واکاوی مؤلفه‌های محیطی- اجتماعی مؤثر بر گسترش قلمرو حکومت اسلامی پس از هجرت پیامبراسلام(ص) به شهر مدینه

احسان لشگری تفرشی^{۱*}، محمدرضا رضایی^۲

^۱ دانشیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

^۲ دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

doi 10.22034/GRD.2025.23358.1662

تاریخ دریافت:

۱۷ تیر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۰۴ آذر ۱۴۰۴

چکیده

یکی از موضوعات مهم تاریخ صدر اسلام گسترش قلمرو حکومت اسلامی پس از مهاجرت پیامبر(ص) به مدینه بود. این در حالی است که در مدت‌زمان دعوت پیامبراسلام(ص) در مکه چنین موفقیتی در گسترش اسلام و شکل‌گیری حکومت اسلامی حاصل نشده بود. در باب شناخت علل موفقیت مسلمانان در مدینه تحلیل‌های متنوعی از منظر درون دینی و یا جامعه‌شناختی ارائه گردیده است؛ لیکن در این مطالعات کمتر به اقتضائات توأمان مؤلفه‌های محیطی و اجتماعی شهر مدینه و اثر آن در گسترش قلمرو حکومت اسلامی پرداخته شده است. در این پژوهش کوشش گردیده با اتکا به مستندات تاریخی از طریق شیوه تحلیل استنتاجی؛ مجموعه‌ای از مؤلفه‌های محیطی و اجتماعی مؤثر در تثبیت و گسترش مرزهای حکومت اسلامی پس از هجرت مسلمانان به مدینه موردبررسی قرار گیرد. یافته‌های تحقیق بیان‌گر آن است که شهر مدینه در مقایسه با شهر مکه به دلیل دسترسی مناسب‌تر به منابع آب‌و خاک دارای بافت چندهسته‌ای و از توزیع متوازن قدرت سیاسی میان طوایف ساکن در آن برخوردار بود و این زمینه‌مندی موجب تسهیل ورود اندیشه اسلامی به این شهر گردید. قابلیت ژئوپلیتیک موقعیت شهر مدینه در ایجاد اختلال در مسیرهای کاروان‌های تجاری مکه به شام نیز به‌صورت مضاعف فعالیت تجاری مکه را تضعیف نمود. ضمن اینکه اتخاذ سیاست مشارکت بادیه‌نشینان خارج از مدینه در جنگ‌ها و بهره‌مندی آنها از غنائم موجب تلفیق دو الگوی معیشتی بادیه‌نشینی و شهرنشینی گردید و توان مناسبی را جهت گسترش قلمرو دولت نبوی در سالیان واپسین بعثت پیامبراسلام(ص) فراهم نمود.

کلیدواژه‌ها:

محیط جغرافیایی،

حکومت اسلامی،

قلمروگستری،

هجرت مسلمانان،

مدینه

۱ مقدمه

مسلمانان در سال‌های اولیه بعثت پیامبراسلام(ص) در مکه ناگزیر بودند که تحت سلطه رهبران قریش زیست نمایند و به دلیل مخالفت سران قریش صرفاً تعداد معدودی به اسلام ایمان آورده بودند (احمدوند، ۱۳۹۴: ۱۰۶). این نومسلمانان در مکه نیز آن‌چنان در محاصره قریش قرارگرفته بودند که توان هیچ‌گونه قلمروسازی و تشکیل حاکمیت متمایز از سیطره سران مکه را نداشتند. سران قریش نیز مصمم بودند محدود نومسلمانان گرویده به اسلام را در مکه از این دین جدید منصرف نمایند و حتی درنهایت تصمیم به قتل پیامبراسلام گرفتند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۳۹۷). این در حالی بود که با مهاجرت مسلمانان به مدینه و با شکل‌گیری دولت نبوی در این شهر قلمرو حکومت اسلامی به‌سرعت گسترش یافت.

Email: lashgari@yazd.ac.ir

* نویسنده مسئول: احسان لشگری تفرشی

آدرس: گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یزد.

به بیان دیگر علی‌رغم وجود خاستگاه جغرافیایی ظهور اسلام در شهر مکه لیکن پس از مهاجرت مسلمانان به مدینه بستر تثبیت و گسترش قلمرو حکومت اسلامی فراهم گردید. به گونه‌ای که با توسعه قدرت سیاسی- نظامی حکومت اسلامی و گسترش قلمرو آن در نهایت در سال دهم هجری مسلمانان موفق گردیدند شهر مکه را نیز فتح نموده و قلمرو حکومت اسلامی را به بخش‌های وسیعی از جزیره‌العرب گسترش دهند.

دسته‌ای از اندیشمندان از منظر جامعه‌شناسی تاریخی به موضوع نگریسته و شرایط اجتماعی مدینه از جمله شدت‌یابی منازعات طایفه‌ای میان قبایل اوس و خزرج و نیاز آنها به داوری بی‌طرف را عامل استقبال ساکنان یثرب از شکل‌گیری یک حکومت منسجم در این شهر می‌دانند (افضلی، ۱۳۸۲: ۵۲). به گونه‌ای که مطالبه رسیدن به یک هویت جغرافیایی فراطایفه‌ای و فراگیر به مثابه یک استعاره ذهنی میان ساکنان شبه جزیره عربستان رشد یافته بود و اسلام را دینی یافتند که قادر بود نزاع‌های قبیله‌ای را با رعایت عدالت حل و فصل نماید و این مسئله سبب گسترش مطالبه رسیدن به یک هویت فراطایفه‌ای و فراگیر میان ساکنان یثرب گردید. این در حالی است که برخی از مورخان عامل گسترش قلمرو حکومت اسلامی پس از هجرت مسلمانان به مدینه را صرفاً از منظر درون دینی بررسی نمود و آمادگی افزون‌تر معنوی و انگیزه‌های دینی ساکنان مدینه و همچنین امر خدا به پیامبر(ص) در جهت هجرت به مدینه را عامل تثبیت و گسترش حکومت اسلامی می‌دانند (منتظر قائم، ۱۳۹۱: ۱۷).

پاره‌ای از پژوهشگران ضعف و افول امپراطوری‌های بیزانس و ساسانی در این مقطع زمانی را سبب امکان‌پذیری ظهور یک حاکمیت نوین در جزیره‌العرب می‌دانند (Donner, 2010: 28). این در حالی است علی‌رغم اینکه آموزه‌های اسلام و سلوک فردی پیامبر(ص) نقش مهمی در گسترش اسلام در جزیره‌العرب داشت؛ لیکن هجرت مسلمانان به مدینه و اقتضائات محیطی- اجتماعی این شهر نیز نقش بسزایی در گسترش جهانی دین اسلام داشت. در پاره‌ای از مستندات تاریخی نیز به اقتضائات محیطی مدینه در تثبیت و گسترش حکومت اسلامی پرداخته شده است (اسماعیلی، ۱۳۹۸: ۳۶)؛ لیکن به قلمروهای موضوعی فراتر از ویژگی‌های اقلیمی پرداخته نشده است. این در حالی است که محیط صرفاً درون‌مایه طبیعی نداشته و در شکل‌یابی آن عاملیت مجموعه‌ای از مؤلفه‌های اقتصادی، طبیعی و اجتماعی به صورت توأمان وجود خواهد داشت. در این راستا جهت فهم علل ظهور و گسترش قلمرو حکومت اسلامی در شهر مدینه در مقایسه با مکه می‌بایست به مجموعه‌ای از مناسبات محیطی- اجتماعی در شهر مدینه به مثابه یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر در زایش و گسترش قلمرو دولت نبوی(ص) رجوع نمود. در این راستا اثرات ویژگی محیطی مدینه در سیر تثبیت و تقویت دولت نبوی را از دو منظر قابل دسته‌بندی است. از یک سو مقتضیات محیطی و الگوی معیشتی ساکنان شهر یثرب پیش از مهاجرت مسلمانان شکل‌واره خاصی از الگوی مناسبات اجتماعی و شکل متفاوتی از حکمرانی و ساخت قدرت سیاسی را در این شهر رقم زده بود. از سوی دیگر پتانسیل ژئوپلیتیک شهر مدینه در برابر مکه توان مضاعفی را برای حکومت نوپای پیامبر در مدینه در جهت تثبیت و گسترش قلمرو دولت نبوی(ص) فراهم نمود. در این راستا در این پژوهش کوشش گردیده عاملیت مؤلفه‌های محیطی شهر مدینه و پیامدهای اجتماعی- سیاسی آنها در قالب تثبیت و گسترش قلمرو حکومت پیامبر اسلام(ص) بررسی گردد.

۲ روش پژوهش

در این پژوهش کوشش گردیده در مرحله نخست با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای ابعاد محیطی و اجتماعی قلمروخواهی و قلمروسازی حکومت‌ها تعریف گردد. سپس با اتکا به شیوه تحلیل استنتاجی و ارائه

براهین قیاسی ضمن تطبیق این مؤلفه‌ها با ویژگی‌های محیطی و الگوی سیاست‌گذاری اجتماعی پیامبر در شهر مدینه؛ علل مؤثر در تثبیت و گسترش قلمرو دولت نبوی(ص) در این شهر واکاوی و تحلیل گردد.

۳ مبانی نظری

۳/۱ ابعاد محیطی و اجتماعی قلمروسازی حکومت‌ها

کوشش فرد یا گروه متشکل انسانی جهت تأثیرگذاری، نفوذ یا کنترل پدیده‌ها، روابط و از طریق تحدید حدود و نظارت بر یک فضای جغرافیایی قلمروخواهی قلمداد می‌گردد (مویر، ۱۳۹۶: ۲۱). در این چارچوب قلمروخواهی پدیده‌ای فطری و غیرقابل حذف از رفتار انسان‌ها و نهادهای انسانی بوده و متناظر با این خصلت انسانی حکومت‌ها نیز به صورت ماهوی دارای کنش قلمروخواهانه بوده و درصددند از منطقه انحصاری تحت حاکمیت خود دفاع نموده و علاوه بر آن در جهت الحاق و یا افزایش نفوذ در قلمروهای دیگر حکومت‌ها نیز تلاش می‌نمایند. در این راستا بن‌مایه ژئوپلیتیک کلاسیک نیز نقش‌آفرینی جغرافیا در رفتار قلمروخواهانه میان کشورها در فضای روابط بین‌الملل را مطالعه می‌نماید. بدین مفهوم که حکومت‌ها به فراخور موقعیت، منابع محیطی و اقتضائات اجتماعی که در اختیار دارند در شکل‌دهی به الگوهای رفتاری همکاری، رقابت و ستیز میان خود اقدام می‌نمایند و سیاست‌های ژئوپلیتیک خود را تنظیم می‌نمایند (حافظنیا و کاویانی‌راد، ۱۳۹۳: ۱۹۱).

بر این مبنا حکومت‌ها به صورت ذاتی به دنبال توسعه قلمرو نفوذ خود می‌باشند و این زیربنا موجد کنش‌های ژئوپلیتیک است. به طوری که قلمروخواهی به عنوان هدف و قلمروسازی به مثابه نتیجه حاصل از رقابت حکومت‌ها بر سر کنترل مکان‌ها و مناطقی است که برای آنها قابلیت قدرت افزایی داشته باشد. از این منظر قلمروخواهی متوقف نخواهد گردید مگر آنکه حکومت و بازیگر دیگر آنها را از کنش باز دارد. از این رو ژئوپلیتیک چارچوب جغرافیایی درک کشمکش‌ها را فراهم می‌نماید و برتری خواهی و سلطه‌جویی کشورها را مبتنی بر داده‌های جغرافیایی طبیعی و انسانی تبیین می‌نماید. به بیان دیگر قلمروخواهی به صورت ماهوی درصدد انتظام بخشی به روابط اجتماعی و اقتصادی در جهت دستیابی به منافع نیروها و نهادهای قلمروخواه است؛ بنابراین قلمرو و قلمروخواهی پیش‌فرض یکدیگر بوده و هیچ‌یک از آنها بدون دیگری وجود نخواهد داشت (Cox, 2008: 12).

این در حالی است که قلمروسازی کشورها کنشی برگرفته از عقل سیاسی حکومت‌ها است که مقید به یک نظام اجتماعی، زمینه‌ها و اقتضائات آن است. این الگوی خوانش از مفهوم قلمروسازی این مفهوم را نه در یک صورت‌بندی صرف مادی یا ذهنی بلکه آن را پدیده‌ای عینی و مبتنی بر اثرپذیری از مجموعه‌ای از مؤلفه‌های محیطی- اجتماعی قلمداد می‌نماید که در نهایت در قالب یک فرم سیاسی- فضایی متبلور می‌گردد. بر این مبنا می‌توان اذعان نمود قلمروسازی صرفاً یک فعل غریزی نیست بلکه حاوی نوعی اندیشه اجتماعی است که تبدیل به امر سیاسی گردیده و هدایت کنش هماهنگ اجتماعی را جهت قلمروسازی و قلمروزدایی از نیروهای سیاسی رقیب به دست گرفته است (Raffestin, 2012: 121). در صورتی که این کنش سیاسی مبتنی بر زمینه‌های اجتماعی، محیطی و اقتصادی قادر به تثبیت و تداوم قلمرورداری در محدوده زمانی مشخص گردد؛ می‌تواند به محدوده سرزمینی خود هویت ویژه‌ای اعطا نماید؛ بنابراین قلمروخواهی و سپس قلمروسازی و قلمرورداری حکومت‌ها متأثر از بسترهای اجتماعی و محیطی آنها بوده و درون‌مایه قلمرو حکومت‌ها نقش مهمی بر اهداف و ماهیت قلمروخواهی آنها خواهد داشت (لشگری، ۱۴۰۳: ۱۷)؛ بنابراین برآیند مؤلفه‌های محیطی- اجتماعی یک جامعه به مثابه یک مؤلفه پیشینی نقش مؤثری در قلمروسازی و یا قلمروزدایی حکومت‌ها خواهد داشت. به بیان دیگر اگرچه نقطه عزیمت قلمروسازی از ذهنیت آغاز می‌گردد؛ لیکن تثبیت آن در شکل قلمرو منوط به وجود مؤلفه‌هایی است که به صورت توأمان از محیط و مناسبات اقتصادی و اجتماعی جامعه اخذ می‌گردد. از این رو تلقی

کارکردی از قلمروسازی به‌طور ذاتی جنبهٔ اقتضائی داشته و به‌عنوان پدیده‌ای زمینه‌مند و در زمانی قابل‌مطالعه است.

ویژگی‌هایی از جمله موقعیت، شکل و توپوگرافی، منابع مادی، دسترسی، میزان جمعیت، پراکنش و چگونگی الگوی معیشت و روابط اقتصادی میان ساکنان یک زیستگاه به‌طور مستقیم در پیدایش، بقا، قلمرومندی و قلمروگستری حکومت‌ها تأثیرگذار می‌باشند (حافظ نیا و کاوندی کاتب، ۱۳۹۶: ۱۳). در این راستا تفاوت ماهوی جوامع در واقعیت‌های محیطی، معیشتی و الگوی حاصل از مناسبات اجتماعی می‌تواند یکتاگونگی خاصی را در سیر تکوین قلمروسازی حکومت‌ها ایجاد نموده و به آن جلوهٔ خاص اعطا نماید (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۲۳). از این‌رو نگاه جغرافیایی به جامعه‌شناسی سیاسی امکان یافتن عناصری از محیط و جامعه را فراهم می‌کند که از رهگذر آن امکان‌شناسایی عوامل محیطی- اجتماعی اثرگذار در قلمروسازی حکومت‌ها و مطالعه پویایی گسترش و زوال آن را امکان‌پذیر می‌سازد. این چارچوب نظری ضمن دوری از انطباق یک رویداد ژئوپلیتیک با کلان تئوری‌های تعمیم‌گرا و همچنین با پرهیز از شرح‌روایی رویدادها به بررسی یکتاگونگی و ویژه بودهای اجتماعی- محیطی مؤثر بر قبض و بسط قلمرو و حوزهٔ نفوذ حکومت‌ها در مقاطع مختلف تاریخی می‌پردازد؛ بنابراین مطالعهٔ قلمروسازی در جغرافیای سیاسی کارکردگرا درصد آشکارسازی مؤلفه‌های اجتماعی- محیطی است که در زمینه‌مندی معینی به وقوع پیوسته و قادر است چارچوب تبیینی در زمانی را برای شناخت علل ظهور فرایندهای قلمروخواهی و قلمروسازی ارائه دهد.

۴ یافته‌های تحقیق

۴٫۱ اقتضائات محیطی الگوی معیشت و مناسبات اجتماعی ساکنان یثرب و پیامد آن در گسترش قلمرو حکومت اسلامی

پیش از ظهور اسلام ساخت معیشتی جزیره‌العرب به دلیل شرایط محیطی از زیست قبیله‌ای پیروی می‌نمود و حاکمیت هر قبیله در حوزهٔ جغرافیایی زیست خود مستقل از دیگر قبایل شکل می‌یافت. از این‌رو زمینه لازم برای ظهور نظام سیاسی فراگیر در جزیره‌العرب پیش از اسلام وجود نداشت. از سوی دیگر کمبود منابع زیستی و همچنین اهمیت ژئوپلیتیکی اندک این شبه‌جزیره سبب می‌گردید امپراطوری‌های روم و ساسانی نیز به این حوزهٔ جغرافیایی چندان اهمیتی ندهند و بنابراین امکان ضمیمه شدن جزیره‌العرب به قلمروهای امپراطوری ساسانی و روم فراهم نبود (لشگری، ۱۴۰۴: ۵۹).

این در حالی بود که الگوی مدیریت سیاسی در سکونتگاه‌های شهری جزیره‌العرب متناسب با الگوی اقتصادی این شهرها متفاوت بود. شهر مکه پیش از ظهور اسلام فاقد اقتضائات محیطی لازم برای گسترش معیشت کشاورزی بود و از این‌جهت الگوی غالب معیشت ساکنان این شهر پیش از اسلام بر محور تجارت و بازرگانی استوار گردیده بود. این بنیان معیشتی و محیطی سبب گردیده بود که الگوی کالبدی و اجتماعی شهر مکه دارای بافت تک‌هسته‌ای و متمرکز باشد. به بیان دیگر علی‌رغم اینکه مکه در زمان ظهور اسلام فاقد یک رهبری سیاسی مقتدر جهت ادارهٔ این شهر بود؛ لیکن مجمع مشورتی بزرگان طوایف و قبایل این شهر برای تصمیم‌گیری در مورد امور مهم در محلی به نام دارالندوه مرسوم گردیده بود (زرین کوب، ۱۳۸۸: ۱۰).

این در حالی بود که شهر یثرب به دلیل اقتضائات محیطی و به‌ویژه دسترسی مناسب‌تر به منابع آب‌و خاک دارای الگوی معیشت غالب کشاورزی بود و به همین جهت متشکل از مجموعه‌ای سکونتگاه‌ها و سازه‌های دفاعی بود که به‌صورت پراکنده در این منظومهٔ شهری قرارگرفته بودند. به بیان دیگر یثرب متشکل از مجموعه‌ای از

روستاها و سکونتگاه‌های مجاور و نزدیک به یکدیگر بود که در تعامل با یکدیگر منظومه شهری یثرب را تشکیل می‌دادند (Hourani, 2002: 56). این الگوی کالبدی- اکولوژیک سبب گردیده بود بافت اجتماعی این شهر- منطقه در چارچوب محلات مستقل و مجزا شکل یابد. ازجمله در منظومه شهری مدینه توزیع منابع زیستی نظیر آب شیرین و خاک حاصلخیز در گستره وسیع‌تر منجر به شکل‌گیری منظومه سکونتگاهی چندمسطه‌ای در این شهر گردیده بود. این سکونتگاه متشکل از اراضی کشاورزی و باغاتی بود که در حفاصل مناطق مسکونی قرار گرفته بودند و از تمرکز کالبدی و فضایی قدرت سیاسی در این منظومه شهری جلوگیری نموده بود (اسماعیلی، ۱۳۹۷: ۱۶). این الگوی بافت کالبدی منجر به پراکنش قبایل و ساکنان مدینه در گستره جغرافیایی وسیع‌تر و در نتیجه موجب عدم تمرکز سلسله مراتبی قدرت سیاسی در این منظومه شهری گردیده بود و پذیرش آموزه‌ها و تفکرات جدید را در این شهر تسهیل نموده بود. درحالی‌که الگوی معیشت بازرگانی و تجاری در مکه سبب تمرکز حاکمیت در نزد مجموعه‌ای از اشراف و بازرگانان این شهر گردیده بود. همچنین واقع گردیدن مکه در منطقه‌ای خشک و لم‌یزرع سبب تمرکز کالبدی سکونتگاه‌های کفار در این شهر گردیده بود؛ بنابراین مکه در مقایسه با مدینه از تمرکز کالبدی افزون‌تری برخوردار بود که منجر به تمرکز قدرت سیاسی گردیده بود و پتانسیل چندان برای قلمروزایی اندیشه سیاسی نوین را فراهم نمی‌نمود. درحالی‌که در مدینه به دلیل وسعت بیشتر در مقایسه با مکه و همچنین به دلیل فاصله فیزیکی محلات از یکدیگر تمایل به همزیستی متوازن در این شهر شکل یافته بود و قدرت سیاسی میان طوایف ساکن در آن از توزیع متوازن‌تری برخوردار بود.

از سوی دیگر تا پیش از مهاجرت مسلمانان به مدینه به دلیل کمبود مازاد تولید حاصل از فعالیت کشاورزی در این شهر اختلاف طبقاتی نظیر آنچه در مکه در جریان بود؛ وجود نداشت. به بیان دیگر نظام توزیع نابرابر انباشت ثروت در مکه سبب ظهور تضاد طبقاتی در این شهر و به تبع آن منجر به ظهور به مدیریت سیاسی متمرکز در شهر مکه گردیده بود و امکان گسیختگی این چارچوب سیاسی- اجتماعی در آن دشوار بود. درحالی‌که الگوی توزیع متوازن‌تر ثروت میان طوایف یثرب سبب گردیده بود که پذیرش آئین جدید توسط برخی از طوایف با مخالفت سایر قبایل روبرو نگردد. به بیان دیگر عدم وجود نابرابری اقتصادی عمده میان ساکنان در مدینه سبب عدم امکان شکل‌گیری سلسله‌مراتب سیاسی متمرکز در این سکونتگاه پیش از مهاجرت مسلمانان گردیده بود و عدم تمرکز سیاسی به شکلیابی توزیع قدرت سیاسی میان قبایل این شهر منجر شده بود. حتی میان قبایل داخل این منظومه شهری ازجمله اوس و خزرج اختلافاتی متناوب وجود داشت و این مسئله امکان تمرکز قدرت سیاسی در این شهر را امکان‌پذیر نمی‌نمود (Peters, 1994:78).

به همین دلیل پایان یافتن روابط خصومت‌آمیز دو قبیله اوس و خزرج که با انعقاد پیمان برادری میان آنها با وساطت پیامبراسلام (ص) به دست آمد با مخالفت سایر قبایل در مدینه روبرو نگردید. این زمینه‌مندی محیطی- سیاسی در مدینه موجب شد که ورود اندیشه اسلامی به این شهر با مقاومت کمتری روبرو باشد (زرگری نژاد، ۱۳۸۴: ۳۳۵). درحالی‌که سران قریش از گسست وحدت و نظم موجود در مکه به وسیله مسلمانان که حاصل بافت محیطی- اجتماعی این شهر بود در هراس بودند و جایگاه اجتماعی خود را در خطر می‌دیدند. ازاین‌رو در مکه غالب اشراف قریش و سران قبایل درنهایت خصومت با پیامبراسلام برخورد می‌نمودند (ابن هشام، ۱۳۹۶: ۴۳۷).

۴،۲ مؤلفه‌های محیطی- اجتماعی تکوین حکمرانی متمرکز در دولت نبوی در مدینه

پس از مهاجرت مسلمانان به مدینه و درحالی‌که حکومت اسلامی چندان قوام نیافته بود؛ پیامبراسلام (ص) کوشش نمود با توجه به بافت ناهمگون جمعیتی در قالب پیمان‌نامه مدینه؛ کنفدراسیونی متشکل از قبایل عرب و یهود را ذیل حکومت اسلامی تشکیل دهد. این پیمان درصدد انضباط بخشی به تعامل جامعه مسلمانان مدینه با یکدیگر و همچنین با یهودیان بود (رهنما و بهرامیان، ۱۴۰۰: ۹۱) و حفظ استقلال فرهنگی همه قبایل به رسمیت

شناخته شده بود. از این رو پیمان مدینه در سال نخست هجرت ضمن ایجاد صلح میان قبایل اوس و خزرج درصدد بود با پذیرش واحدهای سیاسی مستقل در درون قلمرو اسلامی الگوی روابط میان مردم و حاکمیت و الگوی دفاع از مدینه در حملات خارجی را از طریق کاربست توزیع قدرت سیاسی ساماندهی نماید (ناظمیان فرد و آهنگر، ۱۳۹۶: ۱۳۱). به‌ویژه مسلمانان مهاجر با دعوی پیشتازی در پذیرش اسلام و قرابت طایفه‌ای با پیامبر اسلام (ص) به یثرب وارد شده بودند؛ لیکن در پیمان‌نامه مدینه شکل یابی یک دولت شبه فدراتیو جایگزین هویت قبیله‌ای گردید و علاوه بر رعایت حقوق برابر میان مهاجران و انصار حقوق مساوی برای یهودیان و مسلمانان در نظر گرفته شد.

لیکن به تدریج در نتیجه تناظر و تناسب اقتصادی میان مهاجرین و انصار در مدینه حرکت تدریجی الگوی حکمرانی دولت نبوی به سوی تمرکز شکل گرفت. با هجرت پیامبر و مسلمانان به مدینه مهاجران اموال خود را در مکه باقی گذاشته بودند و با توجه به اینکه باغات و مزارع مدینه در مالکیت انصار قرار داشت؛ در نتیجه مجموعه‌ای از عقود اسلامی نظیر مزارعه، مضاربه و مساقات در میان مسلمان مهاجر و انصار اجرا گردید که منجر به برقراری انسجام اجتماعی میان مهاجران و انصار گردید. همچنین تبحر بیشتر برخی از مهاجران در زمینه تجارت و بازرگانی و "هم تکمیلی اقتصادی" آنها در کنار انصار که غالباً در بخش کشاورزی مشغول بودند نیز موجب افزایش تاب‌آوری و توان استقلال اقتصادی حکومت پیامبر اسلام (ص) در مدینه در برابر غیرمسلمانان در مدینه و به‌ویژه طوایف یهودی گردید (اسماعیلی، ۱۳۹۳: ۳۴).

با شکل‌گیری حکومت فراگیر در مدینه به تدریج اخذ مالیات از تجار و الزام افراد و قبایل به پرداخت زکات مبتنی بر احکام فقهی در دستور کار قرار گرفت. در این راستا علی‌رغم اینکه مالکیت به مثابه یکی از مهم‌ترین ارکان فعالیت اقتصادی در گفتمان حکمرانی اسلامی پیامبر در مدینه به رسمیت شناخته شده بود؛ لیکن زمینه‌سازی جهت کاهش فقر و برابری اقتصادی میان مسلمانان با اتکا به پاره‌ای از مفاهیم نوین اقتصادی همچون خمس، زکات، صدقه، انفاق و قرض‌الحسنه سبب ایجاد گسست در سنت‌های پیشین اقتصادی در جزیره العرب گردید. از این رو در سوره‌های نازل شده در این مقطع زمانی در مدینه اهتمام به بهبود تفاوت طبقاتی، افزایش ثروت و گسترش مالکیت در سایه تشویق به نیکوکاری و بخشش به فقرا مورد توصیه قرار گرفته بود. ضمن اینکه استفاده از منابع عمومی نظیر شکار حیوانات و بهره‌برداری از منابع آب زیرزمینی برخلاف الگوی رابطه‌مندی اقتصاد قبیله‌ای در انحصار کسی قرار نداشت و مسلمانان قادر بودند در جغرافیای سیاسی قلمرو اسلامی به میزان نیاز از این منابع استفاده نمایند (Watt, 1986: 994). همچنین برقراری مالیات «جزیه» که بر پایه آن غیرمسلمانان ساکن در قلمرو حکومت اسلامی بین پذیرش اسلام و یا پرداخت جزیه با حفظ دین خود مخیر می‌گردیدند و نخستین بار پس از جنگ خیبر به اجرا درآمد (جمشیدنژاد، ۱۳۸۵: ۵۵) نیز از جمله احکامی بود که هرچه بیشتر سبب تمرکز قدرت سیاسی در دولت نبوی (ص) گردید. به بیان دیگر اجرای احکام نوین اقتصاد اسلامی نظیر خمس، زکات، ارث و غیره نیازمند حاکمیت متمرکزی بود که قادر باشد این عواید درآمدی را به صورت عادلانه میان مسلمانان توزیع نماید.

از این رو پذیرش تدریجی این احکام نوین اقتصادی توسط طوایف مسلمان و حرکت به سوی حکمرانی متمرکز در مدینه حاصل هم تکمیلی اقتصادی میان مهاجرین و انصار و زمینه‌سازی آن در شکل‌گیری مجموعه‌ای از مفاهیم و نمادهای اسلامی بود که امکان ظهور یک هویت فراطایفه‌ای تحت عنوان امت اسلامی را فراهم نمود (Denny, 2004: 86). آموزه‌های اسلام با تأکید بر تقوی به جای وابستگی قبیله‌ای، تقسیم‌بندی اجتماعی پیشین را متحول ساخت و هویت امت اسلامی را جایگزین اتحاد قبیله‌ای نمود (Berkey, 2002: 16). بر این مبنا ساخت‌یابی و تثبیت مفهوم امت اسلامی در مدینه و قوام تدریجی آن تا سال‌های آخر بعثت پیامبر بدون ایجاد زیرساخت‌های اجتماعی و اقتصادی مؤثر در پذیرش برابری میان مسلمانان امکان‌پذیر نبود و ایده برابری و همکاری ذیل هویت

فراگیر امت اسلامی جایگزین سنت خونی- طایفه‌ای گردید. بر این مبنا با هجرت پیامبراسلام(ص) به مدینه و تثبیت حکومت اسلامی به تدریج حرکت از الگوی حکمرانی فدراتیو به سوی الگوی حکمرانی متمرکز تکامل یافت.

متناسب با این دگردیسی؛ ماهیت آموزه‌های اسلامی از جایگاه کلامی و اعتقادی که در مکه شکل گرفته بود و غالباً بر محور اعتقاد به توحید، معاد و نبوت قرار داشت؛ به ماهیت اجتماعی و سیاسی در مدینه تحول یافت و پیامبراسلام از مرحله دعوت و تبلیغ به مرحله تأسیس حکومت اسلامی وارد گردیدند. به همین دلیل آیات نازل شده در مدینه با مضامین افزون‌تر در حوزه اقتصادی، سیاسی و فرهنگی درصدد تنظیم روابط مسلمانان با یکدیگر در جهت تحقق امت اسلامی و شکل دادن به انسجام سرزمینی مسلمانان در برابر کفار بود. ازجمله مفهوم جهاد با کفار و مخالفان اسلام حائز خصایل برجسته و برگزیده گردید و پیامبر نیز در بسیاری از غزوات با غیرمسلمانان شرکت نمود و جهاد با کفار را جلوه‌ای از افتخار الهی برشمرد (فیرحی، ۱۳۷۸: ۱۳۸).

۴/۳ موقعیت ژئوپلیتیک مدینه در برابر مکه و نقش آن در گسترش قلمرو حکومت اسلامی در مدینه

پیش از مهاجرت مسلمانان؛ یثرب از شهرهای جزیره‌العرب بود که در مقایسه با مکه از استعدادهای محیطی افزون‌تری در زراعت و کشاورزی برخوردار بود. ساکنان یثرب با دارا بودن زمین‌های حاصلخیزتر به معیشت کشاورزی وابستگی بیشتری داشته و از استقلال اقتصادی افزون‌تری برخوردار بوده و در نتیجه از تاب‌آوری بیشتری در برابر مخاطرات ژئوپلیتیک بهره‌مند بودند. درحالی‌که مشرکان مکه به دلیل کمبود زمین‌های حاصلخیز به تجارت و بازرگانی وابستگی بیشتری داشته و در نتیجه به دلیل ماهیت برون‌زای اقتصاد مکه در معرض آسیب‌پذیری بیشتری در برابر مخاطرات ژئوپلیتیک قرار داشتند.

این در حالی بود که روابط تجاری بازرگانان مکه با جوامع خارج از جزیره‌العرب نیز عمدتاً در تجارت با کاروان‌های تجاری یمن، شام و حبشه خلاصه می‌گشت (Kennedy, 2004: 65). ضمن اینکه اهمیت دینی کعبه به مثابه زیارتگاه مهم برای بسیاری از طوایف و ساکنان جزیره‌العرب سبب می‌گردید هر ساله تعدادی زیادی از کاروان‌های زیارتی نیز برای زیارت کعبه به شهر مکه سفر نمایند. به بیان دیگر دین توحیدی حضرت ابراهیم(ص) که مناسک حج ریشه در آن داشت به تدریج با آمودشد و اقامت قبایل مختلف در مکه رقبای زمینی پیدا نمود و سبب گردید کعبه محل نگهداری کثیری از نمادها و آئین‌های دینی گردد (مهدوی زادگان، ۱۴۰۲: ۱۰۴).

از سوی دیگر جریان تجاری- مذهبی کاروان‌های بزرگ تجاری شام به مکه وابستگی زیادی به عبور از حوزه نفوذ مدینه داشت و از این جهت با توجه به موقعیت گذرگاهی شهر مدینه اقدامات نظامی در جهت کاهش تجارت شام به مکه توسط مسلمانان در دستور کار قرار گرفت. بر این مبنا در جهت گسترش قلمرو حکومت اسلامی توقیف و مصادره کاروان‌ها و اموال عبوری کفار مکه مباح شمرده شد (زیدان، ۱۳۷۲: ۳۳) و سیاست‌های ژئوپلیتیک در قالب غنیمت اموال تجار مکه و بهره‌برداری هوشمندانه پیامبر از قابلیت ژئوپلیتیک مدینه نقش مهمی در تثبیت حکومت اسلامی داشت. ضمن اینکه تولید کعبه به دلیل استقرار بت‌های اهالی مکه و سایر قبایل در نزد سران قریش نیز به منبع مهمی برای کسب درآمد برای آنها تبدیل شده بود و در نتیجه محدودیت تردد کاروان‌های شام به مکه و ناامن نمودن راه‌های تجاری قریش می‌توانست به صورت مضاعف بر فعالیت بازرگانان مکه تأثیر منفی بگذارد (رحیمی و غلامی، ۱۳۹۴: ۷۷).



شکل ۱. موقعیت گذرگاهی شهر مدینه در مسیر کاروان‌های تجاری شهر مکه به شام
منبع: (اطلس تاریخ اسلام، ص ۵۵)

این تعارض ژئوپلیتیک در جهت بهره‌برداری از پتانسیل‌های فضایی قلمرو سیاسی مسلمانان در مدینه در سال‌های دوم، سوم و پنجم هجرت به ترتیب خود را در قالب غزوات بدر، احد و خندق نمایان ساخت. با پیروزی مسلمانان در غزوۀ بدر اعتبار سیاسی- نظامی قریش خدشه‌دار و مرزهای سیاسی قلمرو اسلام تثبیت گردید. منطقه بدر در محل پیوستن عبور کاروان‌های تجاری مکه به شام و در نزدیکی مدینه قرار داشت و به سبب دارا بودن آب و نخلستان به‌عنوان استراحتگاه کاروان‌های تجاری به شمار می‌رفت. حتی در نبرد احد که در نهایت به شکست مسلمانان منتهی گردید مشرکین مکه قادر نگردیدند به‌صورت کامل مدینه را تصرف و حکومت اسلامی پیامبر را نابود نمایند (آیتی، ۱۳۹۸: ۴۹). پیروزی مسلمانان در غزوۀ خندق موجب چرخش قدرت از سوی مکه به مدینه گردید و تسلط کامل حکومت اسلامی بر راه‌های دسترسی مکه به شمال جزیره‌العرب را سبب گردید و زمینه‌ساز شکل‌گیری صلح حدیبیه گردید (شهریاری، ۱۴۰۱: ۲۵۳). با انعقاد قرارداد صلح حدیبیه موجودیت دولت اسلامی در این پیمان توسط رهبران قریش به رسمیت شناخته شد و مسلمانان نیز امکان تردد به مکه را پیدا نمودند. ضمن اینکه این قرارداد زمینه‌ای را فراهم نمود تا پیامبر اسلام (ص) در جهت توسعه قلمرو حکومت اسلامی با سران امپراطوری‌های بزرگ ساسانیان، رومیان و حبشه وارد مکاتبه گردند.

۴،۴ مؤلفه‌های محیطی- اجتماعی مؤثر در مشارکت طوایف بادیه‌نشین در گسترش قلمرو حکومت اسلامی در مدینه

طوایف بادیه‌نشین مستقر در جزیره‌العرب به دلیل کمبود منابع زیستی و فقدان اقتضانات یکجانشینی غالباً به‌صورت پراکنده زیست می‌نمودند و جزء در جهت کسب منافع اقتصادی پتانسیل چندانی برای پذیرش انسجام اجتماعی را دارا نبودند. تا پیش از ظهور اسلام نیز یکی از منابع درآمدی قبایل بیابان‌گرد علاوه بر دامداری؛ شرکت در نبردهای مسلحانه علیه دیگر قبایل بود (سالم، ۱۳۸۰: ۳۲۶). به‌بیان‌دیگر بخش عمده‌ای از این منطقه از بیابان‌های لم‌یزرع تشکیل می‌گردید و بادیه‌نشینان متناسب با مقتضیات محیطی این منطقه به معیشت دامداری همراه با کوچ روی آورده بودند. به دلیل محدودیت منابع زیستی؛ قبایل در حوزه جغرافیایی استقرار و نفوذ خود اعمال حاکمیت نموده و با دیگر قبایل در جهت دستیابی به منابع زیستی همچون آب و زمین به رقابت

و منازعه می‌پرداختند. این الگوی معیشت به همراه خطرات ناشی از تجاوز قبایل به یکدیگر سبب گردیده بود که قبیله مرجع دفاع از افراد در برابر خطرات باشد. متقابلاً فرد نیز نسبت به تداوم موجودیت قبیله و مشارکت در دفاع از آن احساس مسئولیت می‌نمود و به قواعد، هنجارها و منافع قبیله پایبندی نشان می‌داد (جعفریان، ۱۳۸۰: ۴۱).

بنابراین معنای هویت در قالب عضویت در قبایلی امکان‌پذیر می‌گردید که هرکدام واحد سیاسی مستقل محسوب شده و روابط خونی و تبار؛ نقطه عزمی بر کاربرد انحصاری زور و کنشگری قلمروخواهانه آنها بود (فیرحی، ۱۳۸۶: ۳۲) و الگوی مناسبات میان آنها در چارچوب دفاع از محدوده جغرافیایی استقرار قبیله و دسترسی به منابع زیستی معنا می‌یافت. تقسیم این بادیه‌نشینان به واحدهای سیاسی کوچک‌تر ناشی از عدم وجود فرصت‌های طبیعی مناسب در صحراهای گرم و سوزان جزیره‌العرب سبب تراکم جمعیتی ناچیز هر طایفه می‌گردید. ضمن اینکه کوچ‌های پی‌درپی مانع از تشکیل ساختار سیاسی منسجم میان آنها گردیده بود و این موضوع جایگاه سیاسی شهرنشینان در ساختار سیاسی جزیره‌العرب را تضمین می‌نمود. از سوی دیگر بادیه‌نشینان در پس‌کرانه مدینه به‌ویژه در جهت جستجوی چراگاه‌های تابستانی به مناطق شمالی جزیره‌العرب در مجاورت بین‌النهرین مراجعت می‌نمودند و از این جهت کشت و زرع در یثرب کمتر مورد هجوم اقوام بادیه‌نشین قرار می‌گرفت. ضمن اینکه پراکندگی و منازعه مداوم آنها با یکدیگر بر سر قلمرو زیستی نیز موجب می‌گردید اقتصاد شهری یثرب پیش و پس از اسلام از خطر هجوم آنها مصون بماند (پلانهل، ۱۳۹۰: ۳۵).

از سوی دیگر ساخت سیاسی حکومت اسلامی و آموزه‌های وحیانی اسلام با رفتار اجتماعی طوایف بادیه‌نشین همخوانی نداشت و ماهیت آموزه‌های اسلامی نیز از ابتدا منطبق با تفکر شهرگرایی ظهور یافته بود. به بیان دیگر ویژگی‌های حاصل از یکجانشینی طوایف مدینه و الگوی متوازن توزیع ثروت میان این آنها در پذیرش سهل‌تر آموزه‌های اسلامی در میان طوایف ساکن در مدینه مؤثر بود. لیکن در خارج از محدوده جغرافیای سیاسی مدینه و به‌ویژه در میان طوایف بیابان‌گرد پس‌کرانه مدینه ادغام در قالب هویت فراگیر فراطایفه‌ای ذیل آموزه‌های اسلامی فرایندی سهل‌الوصول نبود. از این‌رو ادغام جامعه اجتماعی بادیه‌نشینان نیازمند سیاست‌گذاری اجتماعی و طراحی مفاهیم نوینی بود که قادر باشد قدرت بالای جنگاوری آنها را در خدمت حکومت اسلامی قرار دهد. در این راستا نظر به وابستگی کفار مکه به عبور از حوزه نفوذ مدینه در تجارت و بازرگانی با سرزمین شام و بین‌النهرین در نتیجه مصادره کاروان‌های تجاری کفار مکه توسط مسلمانان مباح شمرده شد (لاپیدوس، ۱۳۷۶: ۱۰) و این مسئله سبب ادغام تدریجی این طوایف در جامعه اسلامی و نقش‌آفرینی آنها در جهت تثبیت و گسترش مرزهای قلمرو اسلامی گردید. به‌طوری‌که با اتخاذ این سیاست مشارکت و متقابلاً بهره‌مندی آنها از غنائم؛ زمینه لازم برای پذیرش و تثبیت اعتقادی اسلام توسط آنها فراهم گردید. از این‌رو علی‌رغم اینکه حکومت اسلامی در چهار سال اول هجرت تنها محدود به ساکنان مدینه بود؛ لیکن از سال چهارم هجری به تدریج دین اسلام توسط سایر قبایل اطراف مدینه نیز پذیرفته شد و در سال‌های هفتم و هشتم هجری فرمانروایان عمان، یمامه، بحرین، نجران و یمن نیز به اسلام گرویده و یا از طریق پیمان‌های سیاسی و پرداخت جزیه در چارچوب قلمرو اسلامی قرار گرفتند (فیرحی، ۱۳۸۵: ۲۲۵).

این در حالی بود که برخلاف ارزش‌های مقبول در عصر جاهلیت که غنائم جزء اموال جنگجویان به شمار می‌رفت؛ لیکن در ذیل احکام اسلامی غنائم به‌مثابه ابزاری در جهت تعادل بخشی به ثروت در جامعه اسلامی و از میان بردن تفاوت‌های طبقاتی و بر اساس نیازهای اقتصادی جامعه اسلامی به کار گرفته شد (دادفر و بهرامی، ۱۴۰۰: ۲۷۳). سیاست توزیع عادلانه منابع و ثروت میان طوایف تازه گرویده به اسلام موجب گردید که زمینه‌های تمرکز سیاسی در نزد حکومت اسلامی جهت تصمیم‌گیری در باب غنائم امکان‌پذیر گردد و از سوی دیگر پتانسیل افزون‌تری در ایجاد انسجام اجتماعی میان مسلمانان در ذیل مفهوم امت اسلامی فراهم گردد.

می‌توان اذعان نمود تلفیق دو الگوی متناقض معیشتی بادیه‌نشینی و شهرنشینی نقش بسزایی در توسعه قلمرو اسلام در مدینه داشت و دولت نبوی(ص) قادر گردید قدرت نظامی طوایف صحراگرد را در مسیر گسترش قلمرو اسلامی به کار گیرد و سران قریش در مکه را تحت تنگنای ژئوپلیتیک قرار دهد. با ظهور این فرایند ادغام سیاسی؛ دفاع از موجودیت و حفظ هویت امت اسلامی در چارچوب جهاد با دشمنان اسلام و همچنین " نفی سبیل" به معنای مخالفت با سلطه غیرمسلمانان بر مسلمانان به‌تدریج در مدینه بر مسلمانان تشریع گردید. همچنین بر مبنای این زیرساخت اجتماعی برخی از ظرفیت‌های مکنون نظام طایفه‌ای نیز تسهیلاتی را برای پذیرش حکمرانی متمرکز توسط مسلمانان فراهم نموده بود. ازجمله با پذیرش دعوت به اسلام از سوی بزرگان قبایل اوس و خزرج و تغییر دیانت آنها بیشتر افراد این قبایل نیز به تقلید از سران طوایف خود به اسلام می‌گرویدند (ستوده، ۱۳۸۶: ۴۹۱). ازاین‌رو پیامبراسلام(ص) نیز برای ارتباطات خود با سران قبایل در مدینه جهت قوام امت اسلامی و تقویت انسجام اجتماعی مسلمانان اهمیت ویژه‌ای قائل بود و تلاش می‌نمود از این ویژگی فرهنگی قبایل در جهت تقویت قدرت ملی حکومت مسلمانان در مدینه و گسترش مرزهای قلمرو اسلامی استفاده نماید.

۵ نتیجه‌گیری

همان‌گونه که در طول تاریخ پیروان ادیان قادر بوده‌اند با اتکا به آموزه‌های دینی بر ظهور و سقوط حکومت‌ها اثرگذار باشند؛ متقابلاً شکل‌گیری و گسترش ادیان نیز از ابعاد محیطی و اجتماعی حوزه جغرافیایی ظهور خود متأثر بوده است. در این راستا تا پیش از مهاجرت مسلمانان به مدینه شکل‌گیری دولت اسلامی در مکه امکان‌پذیر نگردید. این در حالی بود که پیامبر(ص) هیچ‌گاه برای دعوت مردم به آموزه‌های اسلامی به یثرب سفر ننموده بود و زمینه‌های پذیرش اسلام توسط مردم یثرب تنها در طول سال‌های یازدهم تا سیزدهم هجری به‌طور غیرمستقیم فراهم گردید. با مهاجرت پیامبراسلام(ص) و مسلمانان، ویژگی‌های محیطی و انسانی شهر مدینه به‌گونه‌ای بود که زمینه‌های لازم را برای تشکیل و گسترش دولت اسلامی فراهم نمود. به‌بیان‌دیگر در منظومه شهری مدینه تحت مناسبات خاص و یکتاگونه از روابط محیطی و اجتماعی امکان هجرت مهاجران به این شهر و تثبیت حکومت اسلامی امکان‌پذیر گردید.

بافت تک‌هسته‌ای شهر مکه و الگوی سلسله‌مراتبی توزیع قدرت سیاسی در این شهر موجب گردیده بود که تثبیت و گسترش آموزه‌های اسلامی در مکه با دشواری روبرو گردد. ضمن اینکه الگوی غالب معیشت ساکنان این شهر پیش از اسلام بر محور تجارت و بازرگانی و کسب درآمد از تولید نمادهای دینی قبایل عرب در این شهر استقرار یافته بود سبب گردیده بود که امکان ظهور حکومت نبوی در این شهر فراهم نباشد و رهبران طوایف مکه از مخالفان سرسخت گسترش اسلام در این شهر بودند. لیکن شهر مدینه به‌عنوان یک واحه حاصلخیز دارای منابع آب زیرزمینی و زمین‌های کشاورزی (به‌ویژه نخلستان‌ها) بود که امکان خودکفایی غذایی و پشتیبانی جمعیتی بیشتری را نسبت به مکه فراهم می‌نمود. ضمن اینکه زیست‌پذیری مدینه در سطح افقی موجب گردیده بود که این منظومه شهری دارای بافت چندهسته‌ای و غیرمتمرکز متشکل از محلات و مناطق مختلف باشد. این بافتار محیطی سبب گردیده بود که توزیع قدرت سیاسی میان طوایف عرب و یهودی در این شهر از توازن بیشتری برخوردار باشد. ازاین‌رو برقراری مصالحه توسط پیامبراسلام(ص) میان قبایل اوس و خزرج و ایمان آنان به اسلام با ممانعت سایر طوایف روبرو نگردید و این مسئله به تثبیت قلمرو حکومت نبوی(ص) در این شهر کمک نمود. از سوی دیگر موقعیت جغرافیایی مدینه در مسیر کاروان‌های تجاری میان مکه و شام و توان ژئوپلیتیک مسلمانان در برقراری اختلال در تجارت مکه به مسلمانان این امکان می‌داد تا قادر باشند بر مکه فشار اقتصادی وارد آورند. این امر قابلیت در قلمروگستری تدریجی دولت نبوی(ص) به‌سوی جنوب و درنهایت فتح مکه تأثیرگذار بود.

در این راستا می‌توان اذعان نمود مجموعه‌ای از اقتضائات اجتماعی- معیشتی موجب هم تکمیلی اقتصادی میان مهاجرین و انصار گردید. به‌گونه‌ای که برخلاف ساختار معیشتی مکه که بر تجارت و نظام ربوی استوار بود در منظمه شهری مدینه الگوی استقرار و معیشت موجب شکل‌گیری توازن قدرت میان طوایف این شهر گردیده بود و در نتیجه پذیرش اسلام توسط قبایل اوس و خزرج با ممانعت سایر طوایف روبرو نگردید. همچنین اتخاذ مجموعه‌ای از سیاست‌های اقتصادی در جهت کاهش فقر و برقراری عدالت اقتصادی میان مسلمانان با اتکا به پاره‌ای از مفاهیم نوین اقتصادی به‌تدریج زمینه را برای تمرکز بیشتر قدرت سیاسی و اختیارات در دولت نبوی فراهم نمود. بر این مبنا علی‌رغم تدوین پیمان‌نامه مدینه در بدو ورود پیامبر اسلام (ص) و مهاجران به این شهر که از طریق آن توازن قدرت موجود در مدینه به رسمیت شناخته شده بود؛ لیکن به‌تدریج زمینه تحول حکمرانی پیامبر اسلام از شکل فدراتیو به سمت حکمرانی بسیط و متمرکز ایجاد گردید. به‌طوری‌که با شکل‌گیری مفاهیمی همچون خمس، زکات، جزیه و تفوق ارزش‌هایی همچون قناعت، دوری از اشرافیت و توجه به فقرا زمینه‌های لازم جهت تمرکز قدرت سیاسی در نزد پیامبر اسلام (ص) فراهم گردید. این مسئله سبب افزایش انسجام داخلی مسلمانان در قالب مفهوم امت اسلامی و زمینه‌ساز قدرت‌یابی آنها برای گسترش قلمرو و ازجمله فتح مکه در سال دهم هجرت گردید. همچنین طوایف مکه جهت تجارت و بازرگانی با سرزمین شام و بین‌النهرین به عبور از حوزه جغرافیایی مدینه نیازمند بودند. در نتیجه موقعیت ژئوپلیتیک منظمه شهری مدینه سبب گردید مصادره کاروان‌های تجاری کفار مکه توسط مسلمانان جهت اختلال در تجارت خارجی آنها در دستور کار قرار گیرد. اتخاذ این سیاست به ادغام تدریجی طوایف بادیه‌نشین پس‌کرانه مدینه در جامعه اسلامی و نقش‌آفرینی آنها در جهت تثبیت و گسترش مرزهای قلمرو اسلامی یاری رساند.

References

- Ahmadvand, S. (2015). Historical Evolution of the government in Islam. Tehran: Nye Publisher. [In Persian].
- Afzali, R. (2013). A Sociological Approach to the Transformation of the Government in the Islamic World. Journal of Law and Political Science, 25(59): 51- 152. [In Persian].
- Ayati, M.A. (2019). The history of the Prophet of Islam. Edited by Ali Mirshafei, Tehran: Tehran University Press. [In Persian].
- Baye, Y.M. (2009). Historical Geopolitics of Iran. Tehran: Cultural Researches Office Press. [In Persian].
- Berkey, J. (2002). The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800. London: Cambridge Uni Press.
- Cox, K. (2008). Political Geography: Territory, State and Society. London: Blackwell Publisher.
- Dadfar, S., & Bahrami, R. (2021). Economic Strategies of the Prophetic Government in Medina al-Nabi. Journal of International Political Economy, 4(1): 265- 305. [In Persian].
- Denny, F. M. (2004). An Introduction to Islam. New Jersey: Prentice Hall.
- Donner, F. (2010). Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam. Massachusetts: Harvard Uni Press.

- Esmaeili, M. (2019). Determination of the Scope of Yathrib/al-Medina in the period of the Prophet; A Critical Approach to Oriental Studies. *Journal of Historical Researches*, 11(1): 35-49. [In Persian].
- Esmaeili, M. (2018). The Village of Yathrib/Medina in the Prophet Era; Based on the First Centuries A.H. Evidences. *Journal of Islamic History and Civilization*, 14(27): 3- 21. [In Persian].
- Esmaeili, M. (2014). Structural Transformations in the Environmental Geography of Medina. *Journal of Islamic History Studies*, 6(2): 29- 46. [In Persian].
- Feirahi, D. (2007). History of state evolution in Islam, Qom: Mofied University Press. [In Persian].
- Feirahi, D. (2006). Nation- State of the Prophet, the City-State of the Prophet. *Journal of Law and Political Science*, 28(73): 183- 236.
- Feirahi, D. (1999). Power, Knowledge and Legitimacy in Islam. Tehran: Nye Publisher. [In Persian].
- Hafeznia, M.R., & Kavandi Kateb, A. (2017). The Raison D`etre of Iran. Tehran: Samt Publisher. [In Persian].
- Hafeznia, M.R., & Kaviyanirad, M. (2014). Philosophy of Political Geography. Tehran: Strategic Studies Institution Press. [In Persian].
- Hourani, A. (2002). A History of the Arab Peoples. London: Faber & Faber.
- Ibn_ Isham, A. (2017), the Life of Muhammad, Translated by Masoud Ansari. Tehran: Molla Publisher. [In Persian].
- Jamshidnejad, G. (2006). Economic Systems of Early Islam. Tehran: Asatir Publisher. [In Persian].
- Katouzeyan, M. (2002). Conflict between state and nation: theory of history and politics in Iran. Translated by Alireza Teyeb, Tehran: Nye Publisher. [In Persian].
- Kennedy, H. (2004). The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century. Harlow: Pearson Longman.
- Lapidus, I. (1997). *A History of Islamic Societies: From the Beginning to the Eighteenth Century*. Translated by Mahmoud Ramazanzadeh. Mashhad: Astan Quds Razavi Press. [In Persian].
- Lashgari Tafreshi, E. (2025). Historical Geography of History and Government in Iran, Yazd: Yazd University Press. [In Persian].
- Lashgari Tafreshi, E. (2024). Functionalism of Geopolitical Components Affecting the Territorial Expansions of Muslim Arabs in Iran at the End of the Sassanid Period, *New Geopolitics Research*, 1(2): 14-27. [In Persian].
- Mahdavidzadegan, D. (2013). The formation of the state in pre-Islamic Mecca. *Journal of Contemporary Political Studies*, 14(3): 85- 110. [In Persian].

- Montazer Alghaem. (2012). A Critical analysis of narrations on the first faiths (conquerors) of Azerbaijan until 660 AD, Journal of Historical Research, 4(2): 15- 28. [In Persian].
- Muir, R. (2017). New approaches in political geography. Translated by Dorreh Mirhydar & Yahya Safavi, Tehran: Military geographical organization publisher. [In Persian].
- Munis, H. (1996). Islam History Atlases, Tehran: Geographical Organization of the Armed Forces Press. [In Persian].
- NazemiyanFard, A., & Ahangar, S. (2017), Prophet and Pagans: from the Challenge of Knowledge to the Challenge of Identity. Cultural History Studies, 9(33): 115- 140. [In Persian].
- Peters, F. E. (1994). Muhammad and the Origins of Islam. New York: State University of New York Press.
- Planhol, X. (2011). Les Fondements géographiques de l'histoire de l'Islam. Translated by Abdoulah Naseri, Tehran: Islamic History Research Institute Publications. [In Persian]. Rahimi, A., & Gholami, A. (2015). The Historical Investigation of the Economical - Religious Policies of Prophet of Islam in Madinah. Journal of Historical Researches, 7(2): 71- 88. [In Persian].
- Raffestin, C. (2012). Space, Territory, and Territoriality, Environment and Planning D: Society and Space, 30(4): 121- 141.
- Rahnema, S., & Bahramiian, M. (2021). The Principles and Philosophy of Social Convergence in the Prophet's Time. Journal of New Intellectual Research, 6(11), 83- 101. [In Persian].
- Sadr, S.K. (2008). Economic system of the early Islamic period: institutions and policies. Tehran: Shahid Beheshti University Press. [In Persian].
- Salim, A. (2001). History of the Arabs before Islam. Translated by Bagher Sadri_nia, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].
- Shakouiee, H. (2005), Environmental philosophy and geographical schools. Second Volume, Tehran: Getashenasi. [In Persian].
- Shahriyari, B. (2022). The Defense Strategy of the Messenger of God (PBUH) against the Polytheists in the Era of Migration; Explaining the Reasons and Its Consequences. Journal of Defense Policy, 31(118): 233- 257. [In Persian].
- Sotoudeh, M. (2007). Foreign Policy of the Prophetic government, Collected Articles on the Political Biography of the Prophet Muhammad. Qom: Islamic Sciences and Culture Research Institute Press. [In Persian].
- Watt, W, M(1986). Al- Medina. Vol 5, Leiden: Brill Publisher.
- Ya'qubi, Ahmad ibn Wadih. (1992). *The History of al-Ya'qubi*. Translated by Mohammad Ebrahim Ayati. Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian].
- Zarrinkoub, A. (2009). Two Centuries of Silence, Tehran: Sokhan Publisher. [In Persian].